

Democratie: tover in een onttoverde wereld

Terwijl de wereld verzakelijkt is, heeft democratie nog altijd een magisch aura. Burgers willen er hun gevoelens aan laven. Bestuurders zouden dat moeten pareren met zakelijkheid, zonder dat zij hun visie op waar het heen moet met het land verliezen.

MARIN TERPSTRA

Universitair docent sociale en politieke wijsbegeerte aan de Radboud Universiteit Nijmegen en auteur van 'Democratie als cultus' (Boom 2011) en 'Onenigheid en gemeenschap' (Boom 2012)

Er is in Nederland iets grondig mis met het vertrouwen in onze politiek: een breed gedragen onbehagen onder burgers steekt steeds weer de kop op. Voor een deel lijkt dit terug te gaan op een gevoel van onmacht onder burgers. Zij zijn het niet die uiteindelijk de beslissingen nemen, maar anderen – bankmagnaten, technocraten in dienst van de Europese Unie, politici die 'het ene beloven en het andere doen'. Vooral echter lijkt het mode te zijn aan gevoelens veel gewicht te geven, waardoor de teleurstelling sterker doorwerkt. Soms lijkt het erop dat burgers emotioneel tekortkomen en van de politiek vooral medeleven met hun gevoelswereld vragen in plaats van goed, wijs en pragmatisch bestuur van het land.

In dit essay zal ik betogen dat de verwachtingen die wij van ons democratisch stelsel hebben niet passen bij onze moderne maatschappij. Van de democratie hebben we vaak nog een soort 'religieuze' voorstelling, maar we leven in een maatschappij die maar moeilijk ruimte kan scheppen voor deze bezieling. De vraag die ik hier wil stellen is wat we met deze onrealistische kijk op de democratie aan

moeten en hoe we deze met werkelijkheidszin kunnen verenigen. Politiek kan niet zonder bezieling, maar ook niet zonder werkelijkheidszin. We moeten daarom zoeken naar een bepaald evenwicht.

De tover van de democratie

Ik zal hier in het kort drie belangrijke kanten van een 'religieuze' voorstelling van democratie belichten: de idee van de geloofsgemeenschap, de idee van het heil van het volk en de theocratische basis van de democratie – ideeën die wortelen in de lange verwevenheid van de westerse en dus ook Nederlandse politiek met (vooral) christelijke gemeenschapsideeën.

Het christendom is ontstaan vanuit een verlangen naar een door God of Zijn Gezant geleid en bevrijd volk dat zich *onafhankelijk* van de heersende politieke machten een plaats in de wereld verwerft. Of omgekeerd: het oorspronkelijke christendom heeft een antwoord geboden op de diepe kloof tussen machthebbers en volk – en partij gekozen voor het volk. (Ik heb het nu niet over het la-

tere christendom dat verweven raakt met de machthebbers.) De stem van het volk verkondigt een ander heil dan door politieke machthebbers wordt geboden. In de lijn van deze erfenis is democratie mede geworteld in een geloofs- en vertrouwensgemeenschap: een geloof in gemeenschappelijke waarden en een saamhorigheid die teruggaat op een gemeenschappelijke geschiedenis en dezelfde levensbeschouwelijke bronnen.

Het spreekt voor zich dat deze idee in een moderne maatschappij sterk onder druk komt te staan, zo niet ongeloofwaardig wordt, maar daarover straks meer. Van belang is echter – voor een goed begrip van het onbehagen – dat de christelijke idee van de volksgemeenschap twee kanten uit kan: de weg van de innige vertrouwensband tussen gelovigen en leiders (ooit aanwezig in de verzuilde samenleving van voorheen), of in de gnostisch-manicheïstische richting van een onoverbrugbare kloof tussen de met het kwaad van de wereld verbonden politici en de ‘mensen van goede wil’, het volk dus – dat dan door een messiaanse figuur uit de slavernij naar het beloofde land wordt gevoerd.

Deze kloof is ook verbonden met de aloude idee van ‘het heil van het volk’. Deze idee zegt dat een regering de goddelijke opdracht heeft zijn macht in dienst te stellen van wat heilzaam is voor het volk – de onderdanen, degenen die geregeerd, geleid en bestuurd worden. In deze geest antwoordde nog de achttiende-eeuwse Britse conservatief Edmund Burke in al zijn wijsheid op de Franse Revolutie: het volk heeft recht op een goede regering, niet om zelf te regeren. Deze idee suggereert allereerst dat er een duidelijk antwoord is op de vraag wat voor het volk heilzaam is. Dat veronderstelt een homogeen volk – een idee dat nog steeds rondspookt in de magisch-religieuze opvatting van democratie die zo kenmerkend is voor het populisme. Het populisme leeft van de tegenstelling tussen regering en volk en propageert de reeds besproken wantrouwige gedachte dat de regering juist niet het heil van het volk op het oog heeft.

Ten slotte, ik wees er al op, is er de vraag wie dan wel uitmaakt wat ‘het heil van het volk’ is. In de klassieke leer, waarvan ook Burke nog deel uitmaakt, is een strikt van het volk onderscheiden politieke bovenlaag of een door goddelijke macht uitverkoren vorst de aangewezen vertegenwoordiger van dit heil. Men kan dit heil ook de ‘publieke zaak’ (*res publica*) noemen of ‘de algemene wil’ zoals Rousseau dat deed in zijn verwoording van de democratische idee.

Onmiskenbaar klinkt hier een theocratische idee van politiek in door: God wil het beste voor zijn schepselen en Zijn Wil moet daarom geschieden. De vraag is alleen wat deze wil precies inhoudt en wie haar ten uitvoer mag brengen. Dit probleem van de openbaring verandert niet wezenlijk wanneer men niet langer Gods regering aanvaardt of Gods plaatsvervangers op aarde, maar eist dat het volk zelf bepaalt wat goed voor het volk is. De vraag blijft: wat of wie mag het volk vertegenwoordigen? Wat of wie spreekt in naam van het volk en van zijn heil of algemene belang? Of: hoe en waar openbaart zich de wil van het volk?

De cultus van de democratie

Alvorens in te gaan op de onttovering van de religieuze voorstellingen van democratie is het goed erop te wijzen hoe in ons politieke stelsel de ‘theologische’ vraag van de volksvertegenwoordiging is opgelost. Het politieke stelsel waarin wij leven is een zogenaamde gemengde regeringsvorm waarin naast democratische ook aristocratische (denk aan de Eerste Kamer of de Raad van State) en monarchistische elementen bestaan, en waarin een rechtsorde is voorondersteld als algemeen kader waarbinnen politiek wordt bedreven.

De democratische elementen, vastgelegd in deze rechtsorde, bestaan grofweg uit het beginsel van de volksvertegenwoordiging en het beginsel van burgerregering. Dat laatste stelt dat alle burgers politieke rechten hebben

en dus aan de regering van het land kunnen deelnemen. Door burgers gekozen burgers regeren over hun medeburgers. Het beginsel van de volksvertegenwoordiging zegt dat ‘het volk’ achtereenvolgens en afwisselend gepresenteerd moet worden door alle individuele burgers gezamenlijk (bij verkiezingen), door de volksvertegenwoordigers in vergadering (na verkiezingen) en door een regering steunend op een meerderheid (na de kabinetsvorming), en vervolgens weer door de burgers (bij nieuwe verkiezingen) en zo verder. Men noemt dit ook de ‘democratische legitimering’ van regeringsbeleid.

Deze kringloop van vertegenwoordigingen van het volk heb ik ooit de *cultus* van de democratie genoemd. Deze rituele oplossing vermijdt het onoplosbare probleem van de openbaring: wie weet nu eigenlijk wat het volk werkelijk wil? Het volk spreekt immers, net zoals God, nooit in eigen persoon: het moet op een of andere manier tot spreken worden gebracht. De oplossing is: *we doen alsof* de burgers weten wat ‘het volk’ wil, dat deze wil tot uiting komt in de volksvertegenwoordiging en dat de meerderheid daarvan in naam van het gehele volk mag regeren. Dit ‘doen alsof’ verliest echter op twee manieren aan geloofwaardigheid: het wordt ondermijnd door de religieuze of magische idee van democratie en door de onttovering van de maatschappij.

De wil van het volk is geen eenheid

Democratie gaat terug op de idee van volkssoevereiniteit: het volk neemt zijn lot in eigen hand en stelt zichzelf de wet. Het verwijst naar een samenleving waarvan de leden in gezamenlijkheid zichzelf regeren. En wie een dergelijke voorstelling koestert, heeft snel overspannen verwachtingen van democratische politiek.

Het religieuze of magische idee van democratie eist eigenlijk dat de vertegenwoordiger van *de wil* van het volk met één stem spreekt. Dat verdraagt zich moeilijk met de *onenigheid* die in werkelijkheid op het publieke toneel

verschijnt: de volksvertegenwoordigers (burgers en politici) spreken met vele stemmen. De schijn die de populistische spreker probeert te wekken, is dat hij namens het volk optreedt. De waarheid is dat hij meestal een deel van de Nederlanders tegen een ander deel uitspeelt. Populisme getuigt eerder van het feit dat een groep Nederlanders het blijkbaar moeilijk te verdragen vindt dat er ook nog Nederlanders zijn met andere denkbeelden of gewoonten. Het populisme is zo eerder het symptoom van het verdwijnen van de gemeenschapsidee in de democratie, dan het bewijs dat deze idee nog steeds leeft – in het

Het populisme leeft van de tegenstelling tussen regering en volk

zogenaamde thuisgevoel bijvoorbeeld. Populisten voelen zich juist helemaal niet thuis in het innerlijk verdeelde Nederland. Ze verlangen naar een homogeniteit die er niet is.

Spinoza schreef over de theocratie dat dit een regeringsvorm is die zich meer in de verbeelding dan in werkelijkheid afspeelt. Mensen stellen zich voor door God geregeerd te worden, maar worden in feite bestuurd door de mensen die in Gods naam optreden. In dezelfde zin zou men kunnen zeggen dat de democratie voor de ‘gelovigen’ eerder in hun verbeelding dan in werkelijkheid bestaat – zij het dat die werkelijkheid zich onophoudelijk opdringt en tot onbehagen leidt. Deze stemming slaat dan gemakkelijk om in een cynische beoordeling van de politieke werkelijkheid.

De kern van het onbehagen lijkt mij dat burgers die naar de tover van de democratie verlangen eigenlijk niet kunnen verdragen dat zij zelf het volk niet tot een eenheid kunnen maken. Een democraat met werkelijkheidszin zou moeten zeggen dat democrati-

sche verkiezingen de soms verbijsterende ervaring meebrengen dat het overgrote deel van de medeburgers op volksvertegenwoordigers heeft gestemd waarvan hij zelf vindt dat ze een rampzalige politiek voorstellen. De verkiezingen laten de religieuze opvatting van de democratie in rook opgaan, maar het lijkt erop alsof veel burgers dat niet kunnen waarden.

De verkiezingsceremonie kent één zwakke plek: ze is voor de burger te vrijblijvend. Twee personen die voor de wet trouwen, beloven wederkerig in het bijzijn van ambtenaar en getuigen hun levensgezel trouw. Dat betekent dat hij of zij niet al de volgende dag van gedachte verandert en met een ander aan de haal gaat. Wie echter bij de verkiezingen zijn of haar stem uitbrengt, is aan niets gebonden – en kan enkele weken later zijn stem al betreuren of gewoon zijn vergeten. Er zijn goede redenen om het uitbrengen van de stem vrij en geheim te houden, maar het tot niets verplichtende karakter van de ceremonie (die zich uit in het verschijnsel van de ‘zwevende kiezer’) past niet bij de politieke verantwoordelijkheid die de burger in de democratie heeft. De kern van de verkiezingsceremonie is immers niet alleen het stemmen op een volksvertegenwoordiger, maar ook een *overdracht van recht*. De burger brengt met alle medeburgers de wil van het volk tot spreken, die vervolgens in de samenstelling van de volksvertegenwoordiging een beslissend politiek feit is. Het zou zo moeten zijn dat de burgers daarmee hun stemrecht tot de volgende verkiezingen hebben afgestaan aan hun vertegenwoordiging.

Wie echter *geloofd* nog steeds zelf het volk te zijn, kan geen eerbied opbrengen voor de instelling die het volk vertegenwoordigt. Deze kiezer neemt zichzelf en de uitgebrachte stem niet ernstig genoeg. Terwijl deze burger geloofd in een religieuze opvatting van democratie, is hij of zij in deze vrijblijvendheid tegelijk verknoot met de onttovering van de maatschappij, zonder dit echter volledig te doorzien.

De onttoverde maatschappij: nihilisme

Onttovering is een begrip van sociologen waarmee zij duiden op het verdwijnen van magische en religieuze bestanddelen van de maatschappij. Tegelijk is de onttovering zelf mede het gevolg van onttoverende beschrijvingen van de maatschappij. Ik moet hier volstaan met een korte aanduiding en beperk mij tot wat noodzakelijk is voor mijn betoog. De beschrijving van een democratie als een samenleving waarin de burgers in gezamenlijkheid beslissen over zichzelf staat in vele maar niet in alle opzichten haaks op een onttoverde beschrijving van de moderne maatschappij. Democratisering is ontegenzeggelijk een belangrijk aspect in de modernisering van de maatschappij, maar beslist niet het enige en wellicht niet eens het doorslaggevende aspect. Juist deze kloof tussen een geïdealiseerde opvatting van een democratische samenleving en de werkelijkheid van de maatschappij kan zorgen voor het onbehagen in de democratie.

Wie de maatschappij onttoert van haar tover ziet haar ontwikkeling als de *uitkomst* van een eindeloze hoeveelheid beslissingen van mensen en organisaties, beslissingen met een zeer verschillende invloed op de ordening en werking van die maatschappij. Die uitkomst is geheel afhankelijk van al die beslissingen en houdt zich niet aan een voorafgaande maat. Onttovering onthult de nihilistische kern van de maatschappij. Onttovering is ook de erkenning dat politieke beslissingen maar voor een deel invloed hebben in dit geheel van alle beslissingen – naast de overheid spelen andere maatschappelijke domeinen een rol. Onttovering is ten slotte de erkenning dat het democratische karakter van politieke beslissingen ook slechts van beperkte omvang is. Beslissingen met verreikende gevolgen worden gemaakt in laboratoria en de directiekamers van banken en grote bedrijven; maar ook de individuele beslissingen van grote groepen mensen hebben vanwege hun massa groot gewicht. Men zegt het vaak: de politiek loopt

meestal achter de feiten aan. En als de politiek niet beslissend is in de eerste plaats, dan lijkt daarmee de democratische idee een drog-beeld.

Toch kan men dit alles niet zonder meer ondemocratisch noemen. Het zijn tenslotte mensen die al deze beslissingen nemen en eigenlijk willen de meeste mensen ook dat de vrijheid om te beslissen over het eigen leven zoveel mogelijk bescherming geniet. Het liberale karakter van het politieke stelsel waarin wij leven drukt ook de wil van veel burgers uit. Dan moet men echter ook de consequen-

De verkiezingsceremonie is voor de kiezer te vrijblijvend

ties aanvaarden dat democratisch genomen collectieve besluiten niet allesbepalend zijn. Niettemin betekent democratisch hier niet in beide gevallen hetzelfde. De democratisering van de maatschappij betekent de erkenning van gelijke rechten van alle burgers, terwijl liberalisering – de gewaarborgde vrijheid van mensen hun eigen leven te bepalen – met ongelijkheid gepaard gaat. Immers, mensen verschillen zodanig in capaciteit en levenskansen dat zij hun vrijheid niet op dezelfde wijze kunnen invullen en in klinkende munt omzetten.

Een onttoverde blik moet eerder omgekeerd erkennen dat de mensenwereld niet zomaar veranderd is met de stappen die in de richting van democratisering zijn gezet. Ongelijkheid van kansen in de wereldwijde strijd om macht, rijkdom, toegang tot educatie, cultuur en genot enzovoort is niet bij toverslag verdwenen. Het is al heel wat dat in ons deel van de wereld de overheid de traditioneel kerkelijke taken van zielzorg, ziekenzorg, armenzorg, onderwijs en rechtspraak heeft overgenomen en tot grote bloei heeft gebracht. Een

onttoverde beschrijving van de maatschappij onderkent dat het publieke domein een eigen plaats daarin heeft, maar beslist niet de enige speler is. Zoals gezegd: mensen kunnen hun eigen beslissingen nemen en andere maatschappelijke domeinen kunnen werken volgens hun eigen maatstaven. Burgers hebben dus wel degelijk iets te zeggen wanneer ze hun stem uitbrengen.

Het klinkt allemaal als een vanzelfsprekendheid – voor wie niet de overtrokken verwachtingen van democratie heeft die aan de betoverde voorstelling ervan hangen. Het zou vanzelfsprekend moeten zijn om democratie los te koppelen van de idee van de maakbaarheid van de maatschappij: alsof ‘het volk’ de macht heeft zijn eigen maatschappij te ontwerpen en in werkelijkheid om te zetten.

Het zou vanzelfsprekend moeten zijn om democratie los te koppelen van de voorstelling van het homogene volk waarvan het heil of het algemene belang vaststaat. Burgers verschillen grondig van mening over wat goed is voor de samenleving en dat leidt tot een verdeelde volksvertegenwoordiging. Het zou vanzelfsprekend moeten zijn dat als burgers hun stem hebben uitgebracht en aldus een volksvertegenwoordiging hebben *gemachtigd* om namens hen het land te regeren, de burgers zelf ook de beslissing van ‘het volk’ – hun eigen beslissing! – respecteren. Democratie is ook de *macht* van het volk waar iedere burger zich bij neer moet leggen.

Er is op zich weinig mis met onze vertegenwoordigende democratie, ware het niet dat ze de burgers blijkbaar niet behaagt en dat politici zich geen raad weten met dit onbehagen. Een ‘eerlijk verhaal’ en een pragmatische, zakelijke en open vorm van regeren met oog voor de oppositie ontmoeten algemene hoon. De teleurgestelde burgers lijken vooral de onttovering te zien als een verlies waaraan iedereen schuld heeft behalve zichzelf – in plaats van als het wakker worden in de werkelijke mensenwereld die nog altijd voldoende mogelijkheden biedt er iets moois van te maken.

Tijd voor bezieling met werkelijkheidszin

Het politieke spreken van dit kabinet getuigt in sterke mate van de onttovering van de democratie – tot verbijstering van velen. Wellicht is dit een voorbode van een vernieuwing van wat we onder democratie verstaan: afstand doen van ideologische gelijkhebberij en recht doen aan de veelheid van gezichtspunten die op politieke problemen mogelijk zijn. Niettemin wordt ook de keerzijde in alle hevigheid zichtbaar: het ontbreken van substantiële inhoud, oftewel ‘het ontbreken van een visie’.

Ook al verdwijnt het geloof dat een democratisch gekozen regering in staat is ‘de wil van het volk’ te verwoorden en uit te voeren, dit hoeft niet te betekenen dat de politiek haar taak verliest een beeld te schetsen van de weg die we in Nederland opgaan. De maatschappij is nihilistisch in de zin dat aan de uitkomst van alle beslissingen geen vooropgezet plan ten grondslag ligt, maar daarom hoeft de politiek niet nihilistisch te zijn. Waarom is een politieke discussie onmogelijk over de vraag in welke richting we de Nederlandse maatschappij zouden willen laten gaan? Deze vraag heeft niets met ‘tover’ te maken maar getuigt van een zakelijke benadering. Het lijkt evenwel alsof de Nederlandse politiek in het andere uiterste van de onttovering is terechtgekomen en nog slechts over de financiering van publieke diensten wil spreken en niet over de vraag wat het publieke belang is. Het kan toch anders!

Het paradoxale resultaat van de onttovering van maatschappij en democratie is dat de verdeeldheid en onenigheid van de maatschappij ervoor zorgen dat er van die maatschappij ook niet langer één duidelijk en bindend verhaal bestaat. Een maatschappij die vanuit vele plaatsen met meer of minder gewicht wordt gestuurd – en waarin de politiek slechts één zo’n plaats is – kan ook niet langer een duidelijk beeld van zichzelf vormen.

De belangrijkste conclusie die politici hieruit zouden moeten trekken is dat populistische taal ons geen stap verder brengt omdat

deze een religieus en magisch begrip van de democratie vooronderstelt die niet van werkelijkheidszin getuigt. Politici kunnen best ‘therapeutisch’ verantwoord zijn in het omgaan met de gevoelswereld van de Nederlandse burger, maar moeten ook hun werkelijke politieke verantwoordelijkheid onder woorden brengen en voor de burgers zichtbaar maken. Er is een grondige discussie nodig over een politieke taal die past bij een onttoverde democratie.

De maatschappij is nihilistisch maar daarom hoeft de politiek niet nihilistisch te zijn

Deze politieke taal bevat in ieder geval de volgende bestanddelen. Ten eerste geeft het politieke spreken aan dat ‘de overheid’ slechts één speler is in een ingewikkelde wereld. De vraag is dan welke instructies deze speler meekrijgt om het spel goed te kunnen spelen. Ten tweede geeft het politieke spreken aan dat ‘de overheid’ afhankelijk is van de deskundigheid van anderen die beter weten hoe de wereld in elkaar steekt. De vraag is dan welke deskundigheid wordt aangeboord en welke conclusies men daaruit trekt. Ten derde geeft het politieke spreken aan dat de Nederlandse burgers het niet eens zijn over de leidende waarden. Er moet dus altijd duidelijkheid zijn over het feit dat er oplossingen moeten worden gezocht voor deze onenigheid die zoveel mogelijk recht doen aan de verschillende gezichtspunten. Ten vierde maakt een politiek spreken geen geheim van het bestaan van verschillende en mogelijk strijdige belangen. Iedereen kan weten dat die er zijn. Onttovering betekent dit alles niet achter een magische sluier uit het zicht te laten verdwijnen.

Er lijkt in Nederland iets grondig mis te zijn, zo heb ik betoogd, met de waarneming en beleving van het politieke stelsel dat we nog steeds een *democratie* noemen. Dat vindt zijn grond in verwachtingen over de democratie die niet passen bij een moderne maatschappij. Deze verwachtingen zorgen ook voor het ontbreken van voldoende besef van eigen verantwoordelijkheid van de burgers voor het politieke stelsel zelf. Het is volstrekt terecht wanneer dit kabinet wijst op de eigen verantwoordelijkheid van burgers niet alleen om hun eigen leven in goede banen te leiden, maar ook om gestalte te geven aan de samenleving als geheel. Pas dan, en alleen dan, kan de vraag opkomen of het een gezamenlijke verantwoordelijkheid is om te zorgen voor

mensen die niet geheel en al, of tijdelijk niet, of niet meer op eigen benen kunnen staan. Het wantrouwen kan alleen worden weggenomen als de burgers, die de grondslag zijn van een democratische samenleving, zowel bezielde zijn als bereid en in staat zijn de politieke taal te spreken die bij een onttoverde maatschappij past. Verantwoordelijke democraten zouden de verleiding moeten weerstaan om de magische taal van het gevoel te spreken. Gevoelens zijn immers weinig betrouwbare graadmeters. Ze vervormen de waarneming van de werkelijkheid vaak in grote mate. Het zou dus een goede zaak zijn wanneer politici voorzichtig proberen wat meer werkelijkheidszin te bevorderen onder de burgers.